

Paweł Bezak

Bizuteria patriotyczna doby Powstania Styczniowego

Niepodległość i Pamięć 20/1-2 (41-42), 113-122

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Paweł Bezak

Muzeum Niepodległości w Warszawie

Biżuteria patriotyczna doby Powstania Styczniowego

Słowa kluczowe

Powstanie 1863 r. Styczniowe; biżuteria patriotyczna; patriotyzm XIX w.; symbolika narodowa

Streszczenie

Artykuł przybliży trzy grupy ozdób, popularnych wśród ówczesnego społeczeństwa. Pierwszą z nich jest czarna biżuteria – specyficzny wyrób krajowych rzemieślników, o charakterze żalobnym, odzwierciedlający nastrój panujący pośród Polaków. Druga grupa to ozdoby patriotyczne, noszone w okresie Powstania Styczniowego, ostatnia zaś to biżuteria noszona po upadku zrywu, nawiązująca do jego symboliki i kolejnych rocznic. W artykule, będącym pokłosem jednej z odsłon wystawy cyklicznej „Galeria Jednego Obiektu”, omówiono także – stosowaną przez złotników, jubilerów i amatorów – symbolikę, będąca nieodzowną częścią unikatowego zjawiska, jakim była niewątpliwie biżuteria patriotyczna.

W kolejnej, czwartej już odsłonie wystawy cyklicznej pt. „Galeria Jednego Obiektu”¹ pokazaliśmy zwiedzającym więcej niż jeden przedmiot. Tym razem była to skromna, acz wymowna grupa „drobiazgów”,

¹ Wystawa cykliczna, zapoczątkowana w Muzeum Niepodległości w Warszawie z dniem 11 listopada 2012 r. Jej myślą przewodnią jest prezentacja publiczności w krótkich – miesięcznych – cyklach najciekawszych przedmiotów ze zbiorów naszej placówki, zazwyczaj związanych z różnymi rocznicami.

obejmująca kilka znakomitych przykładów polskiej biżuterii patriotycznej z drugiej połowy XIX wieku.

Jej noszenie, począwszy od 1795 roku, aż po odzyskanie przez Polskę niepodległości, było nie tylko przejawem ówczesnie panującej mody, ale też swoistą formą oporu wobec zaborców i skutecznym sposobem na rozpropagowanie i upamiętnienie w świadomości społeczeństwa najistotniejszych wydarzeń z dziejów Polski. Obok godeł, na rozmaitych ozdobach stroju pojawiały się podobizny bohaterów narodowych lub elementy uzbrojenia, często skomponowane w panoplium. Charakterystyczną dla ziem polskich, niespotykaną nigdzie indziej, była kompozycja obejmująca osadzone na sztorc kosy, zwieńczone ludową czapką-krakuską.

Zarys dziejów biżuterii patriotycznej do połowy XIX wieku

Już początek wieku XIX zaowocował pojawieniem się szerszej gamy ozdób o charakterze patriotycznym: spinek do koszul i mankietów, wisiorów, brosz, nakładek na kłamry do pasów, a niekiedy również oczek pierścieni – bardzo często wykonywanych z monet kruszcowych, rzadziej miedzianych, zawsze jednak z uwidocznieniem godła. Podobne przykłady wisiorów, zawieszek, bransolet czy brosz, wykonanych z monet były popularne w wielu państwach europejskich i w Ameryce Północnej. Obok adaptacji monet, pojawiały się w pierwszej połowie XIX wieku drobne przedmioty o charakterze klejnotów – jak choćby złote spinki, wysadzane kamieniami, których centralny element stanowił, zwykle wykonany w srebrze, biały orzeł. Jego motyw pojawiał się także w formie uniwersalnej wręcz ozdoby, noszonej nie tylko na mundurach, lecz i na cywilnych ubraniach już w okresie powstania listopadowego (1830-1831). Najtańsze orły powielano wówczas w cynie lub ołowiu, wykorzystując proste formy, zdejmowane z oryginalnych godeł wojskowych albo ryte w glinie (rzadziej w miękkim kamieniu). Orłów używano jako odznak, brosz, nakładek na kłamry pasów i blachy kasków oraz kaszkietów, wreszcie jako tzw. nabijek – elementów mocowanych na rozmaitej galanterii skórzanej. Po upadku powstania listopadowego wykonywano też swoiste pamiątki historyczne noszące cechy relikwii narodowych – krzyżyki z gałązek pochodzących z Olszyny Grochowskiej.

„Czarna biżuteria” – znak żałoby narodowej

Po krwawym stłumieniu przez carat demonstracji niepodległościowych 1861 roku, biżuteria patriotyczna stała się wyrazem pamięci o ofiarach, ale i rozkwitającej nadziei na nadchodzące zmartwychwstanie umęczonej Rzeczypospolitej. Wtedy to pojawiła się „czarna biżuteria”, wyrażająca żałobne nastroje społeczeństwa.

Najpopularniejszymi spośród niej ozdobami były krzyże różnej wielkości, często z umieszczonymi symbolami religijno-patriotycznymi lub datami dziennymi manifestacji patriotycznych czy pogrzebów poległych w nich demonstrantów (które same przeradzały się w spontaniczne uroczystości o charakterze narodowym). Obok krzyży noszono inne elementy żałobne – kolczyki, naszyjniki, bransolety, obrączki, pierścionki, broszki, klamry do pasów, spinki do mankietów i krawatów. Tak modną wówczas „czarną biżuterię” wykonywano z niezwykle różnorodnych materiałów. Często sięgano po tanie tworzywa: tkaniny, barwione drewno, róg, kość, włosie, szkło, masę kazeinową, czarną lakę, stal, żeliwo, brąz czy cynk; rzadziej po szlachetniejsze – gągat, srebro i złoto. Zdobiono ją lakierem, emalią, masą perłową, kamieniami albo wykończano, oksydując na czarno. Najczęściej występującymi motywami były: godło w rozmaitych postaciach, krzyż, kotwica, korona cierniowa, palma męczeństwa, serce, rzadziej czaszka. Szczególnie popularne było połączenie trzech elementów: krzyża, kotwicy i serca.

Symbolika

Wszelkie formy polskiej biżuterii patriotycznej doby Powstania Styczniowego zawierały elementy o szczególnie silnej wymowie symbolicznej. Mogły to być zarówno herby czy przedmioty, jak też dobrane w stosowny sposób zestawienia barw. Konkretnie przedstawienia symbolizowały różne aspekty podtrzymania pamięci narodowej i walki o wolność. Jako elementy biżuterii najczęściej pojawiały się:

GODŁO – w zależności od okresu wytworzenia i inwencji autora ozdoby był to herb Rzeczypospolitej w postaci Orła, dwudzielnej tarczy z Orłem i Pogonią (herby Polski i Litwy, stosowane w tym połączeniu od roku 1830) lub trójdzielnej, gdzie trzecie pole zajmował

herb Rusi – Archanioł Michał (godło wprowadzone w roku 1863 przez Rząd Narodowy);

- KRZYŻ – symbol wiary, przedstawiany często jako ZŁAMANY, nawiązywał do tragicznych wydarzeń warszawskich z lutego i kwietnia 1861 roku;
- ŁAŃCUCH – znak zniewolenia Ojczyzny, występujący niekiedy także w postaci kajdan, czasami łańcuchy uzupełniano o miniaturowe kłódki;
- KOTWICA – symbol nadziei, w wypadku biżuterii patriotycznej oznaczała oczekiwanie i pragnienie odrodzenia niepodległej Rzeczypospolitej;
- PALMA MĘCZEŃSTWA, KORONA CIERNIOWA – znaki zaczerpnięte z symboliki religijnej, w tym wypadku nawiązujące do ofiary poniesionej przez poległych uczestników manifestacji patriotycznych, a w szerszym kontekście stanowiące symbol męczeństwa podzielonego kraju, cierpiącego pod jarzmem zaborców;
- CZASZKA – symbol śmierci, ale także oddziałów „straceńczych”, walczących nieustępliwie, z ogromną determinacją;
- SERCE – trzeci z popularnych w biżuterii patriotycznej, obok KRZYŻA jako znaku wiary i KOTWICY jako znaku nadziei, element symboliki religijnej, wyrażający umiłowanie Ojczyzny oraz zgodę i jedność w narodzie;
- PANOPLIA – motyw składający się z elementów broni białej i uzbrojenia ochronnego, nawiązujący do walki orężnej;
- KOSY – element uzbrojenia nawiązujący do insurekcji kościuszkowskiej, wykorzystywany także w okresie powstania;
- KRAKUSKA – ludowy pierwowzór rogatywki (konfederatki), uznanej za typowo polskie nakrycie głowy; od końca XVIII wieku rogatywka pełni w Polsce rolę czapki wojskowej.

Poszczególne elementy biżuterii bardzo często barwiono poprzez nałożenie emalii lub oksydowanie metalu. W efekcie na ozdobach z tamtego okresu spotkamy:

- CZERŃ – używana od roku 1861, symbolizowała żałobę narodową; charakterystyczna dla tzw. czarnej biżuterii – niezwykle skromnej i stonowanej, wykonywanej często ze stali, kamieni półszlachetnych czy masy kazeinowej;

- BIEL – jedna z dwóch barw flagi polskiej od roku 1831, heraldyczny odpowiednik srebra - barwy godeł umieszczanych w herbach poszczególnych ziem Rzeczypospolitej: Polski, Litwy i Rusi;
- CZERWIEN (AMARANT) – druga z barw flagi polskiej od roku 1831, również barwa pól herbowych wyżej wzmiankowanych ziem, wchodzących w skład Rzeczypospolitej. Amarant uznawano przy tym za kolor charakterystyczny, typowo polski – niekiedy zastępował on heraldyczną czerwień, również w zestawieniu z bielą lub bielą i błękitem;
- BŁĘKIT – barwa używana, już od czasów zygmunto-wskich, obok poprawnej z heraldycznego punktu widzenia czerwieni, jako pole herbu Litwy – Pogoni, wówczas, gdy ten łączony był z Orłem w herbie Rzeczypospolitej.

Obiekty ze zbiorów Muzeum Niepodległości w Warszawie:

1. Bransoleta srebrna, emaliowana, z okresu żałoby narodowej; wyrób rzemieślniczy, lata 1861-63 (?).
2. Brosza srebrna, emaliowana, z wykorzystaniem dwudzielnego herbu Rzeczypospolitej, wprowadzonego w okresie powstania listopadowego, stosowanego także w powstaniu styczniowym. Najprawdopodobniej wyrób z lat 1861-1911.
3. Zawieszka dwustronna, srebrna, emaliowana, nawiązująca do symboliki doby powstania styczniowego; wyrób rzemieślniczy, najprawdopodobniej przełom XIX/XX lub początek XX wieku.
4. Para kolczyków srebrnych z oczkami z gagatu lub jego imitacji, wyrób jubilerski, ok. 1861-1864.
5. Zawieszka srebrna, z motywem panoplium typowym dla ziem polskich: wśród elementów uzbrojenia widoczne kosa i czapka krakuska; motywy te nawiązywały do tradycji Insurekcji Kościuszkowskiej i Powstania Styczniowego; lata 60. – koniec XIX w.
6. Wisiorek w formie serca – symbolu miłości i jedności, wykonany z brązowej laki; Warszawa (?), lata 60. XIX wieku.
7. Zawieszka dwustronna, srebrna, emaliowana, nawiązująca do symboliki doby powstania styczniowego; wyrób rzemieślniczy, najprawdopodobniej przełom XIX/XX lub początek XX wieku.
8. Zawieszka srebrna, emaliowana, nawiązująca do symboliki doby powstania styczniowego; wyrób rzemieślniczy, po roku 1863.
9. Obrączka srebrna, emaliowana, z okresu żałoby narodowej, 1861.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

8.

9.

„Obok Orła – znak Pogoni” – motywy godła narodowych w dobie zrywu

W okresie poprzedzającym wybuch powstania i w jego trakcie rozwinął się szczególny rodzaj ozdób, niezaliczanych zazwyczaj do biżuterii, a jednak noszonych na znak uczuć patriotycznych – były to klamry do pasów. Najczęściej stanowiły one element improwizowanego munduru powstańczego, rzadziej stroju narodowego, popularnego, a zarazem gorliwie zwalczanego przez Rosjan w Królestwie i na Litwie. Umieszczano na nich różne formy godła (zwykle orła, rzadziej godła dwudzielnego z lat 1830/31), ale także rozmaite symbole: kotwicy, krzyża, gałązki palmowej, a nawet trupiej czaszki; czasami na blaszaną płytkę nakładano po prostu gotową broszę.

W dniach Powstania Styczniowego biżuteria patriotyczna stała się swoistym nośnikiem idei wolności narodów Rzeczypospolitej i znakiem poparcia ludności wobec jej bojowników. Obok dotychczas stosowanych symboli, zaczęto umieszczać na rozmaitych przedmiotach: zawieszkach, szpilach do krawatów, klamrach do pasów – te ostatnie stanowiły element powstańczych mundurów – trójdzielną tarczę z herbami Polski, Litwy i Rusi, stanowiących razem dawną, wielonarodową lecz zjednoczoną, Rzeczpospolitą.

Od upadku do świtu niepodległości

Po upadku powstania powrócono do noszenia czarnej biżuterii, na znak odniesionej klęski militarnej oraz żałoby po poległych i skazanych na katorgę czy na zesłanie. Jednocześnie na następne lata zagodził motyw nowego, trójpolowego godła, wyrażającego dążenia do odbudowy silnego i zjednoczonego państwa, obejmującego swe historyczne ziemie. Jego popularyzacja zbiegła się z niezwykle bujnym rozkwitem kolejnych form ozdób, coraz bardziej zbliżonych do współcześnie noszonej biżuterii. Motywy patriotyczne trafiały także na przedmioty użytkowe: koperty zegarków i zawieszki towarzyszących im dewizek.

Koniec XIX i początek XX wieku to, obok donaszania czarnej biżuterii przez ludzi starszej daty, okres wzmożonej manifestacji uczuć patriotycznych. Szczególną popularność zyskały wówczas brosze oraz

szpile w formie rozmaitych wariantów godła. Wykonywano je w różnych rozmiarach, począwszy od kilkumilimetrowych, a skończywszy na dużych, dochodzących do 4 czy 5 centymetrów. Orły te (nie powielano bowiem w ten sposób litewskiej Pogoni) często nawiązywały do godeł historycznych, z okresu świetności Rzeczypospolitej – stąd rozmaite egzemplarze o stylistyce neogotyckiej, będące wizją artystyczną lub odwzorowaniem przedstawień z XV czy XVI wieku. Największą ilość tego typu wyrobów spotkać można było w Galicji, gdzie produkowano je, korzystając ze swobód politycznych, znacznie rzadziej wytwarzano je w zaborze rosyjskim czy pruskim, gdzie aż do momentu wybuchu „wielkiej wojny” nie było mowy o dumnej i legalnej demonstracji odrębności narodowej.

Bibliografia selektywna:

Wanda Bigoszevska, *Polska biżuteria patriotyczna*, Warszawa 2003;

Grażyna Kieniewiczowa, *Pamiętki powstań narodowych w zbiorach Muzeum Historycznego m. st. Warszawy*, Warszawa 1988;

Katalog wystawy Polska biżuteria patriotyczna. Muzeum Niepodległości w Warszawie, 14 maja – 7 sierpnia 2011, Warszawa 2011.

Paweł Bezak

Patriotic Jewellery of January Uprising

Key words

January Uprising of 1863; patriotic jewellery; patriotism of XIX c.; national symbolism

Abstract

The article gives a broad outline of three groups of ornaments popular amongst society of the time. The first one is black jewellery – a particular product of domestic manufacturers of a mourning character and reflecting moods amongst Poles. Patriotic ornaments, worn during January Uprising

are in the second group. The third one constitutes jewellery worn after the fall of the outbreak referring to its symbolism and successive anniversaries. In the article being a result of one of the scenes of the periodic exhibition ‘Gallery of One Object’, there was presented the symbolism used by goldsmiths, jewellers and amateurs which is an indispensable part of the unique phenomenon that the patriotic jewellery had undoubtedly been.

Patriotische Bijouterie im Zeitalter des Januaraufstands

Schlüsselwörter

Januaraufstand 1863; patriotischer Schmuck; Patriotismus im 19. Jahrhundert

Zusammenfassung

Der Aufsatz nähert die drei Gruppen der unter der ehemaligen Gesellschaft populären Schmücke. Die Erste von ihnen ist eine schwarze Bijouterie – spezifisches Erzeugnis der ländlichen Handwerker, mit dem Trauercharakter, der die unter Polen herrschende Stimmung widerspiegelt. Zweite Gruppe, das sind die patriotischen Schmücke, die im Zeitraum des Januaraufstands getragen waren, letzter damals ist der nach dem Umsturz des Antrittes getragen, beruhend sich auf die Symbolik und folgende Gedächtnistage. Im Aufzug, der eine Nachernte eines der Aufzüge einer zyklischen Ausstellung “*Galerie eines Objekts*”, gewesen ist, hat man auch angewandte von den Goldschmieden, Juwelieren und Amateuren Symbolik besprochen, die ein unumgänglicher Teil einer einmaligen Erscheinung, die zweifellos ein patriotischer Schmuck gewesen ist.

Ювелирные изделия времен январского восстания

Ключевые слова

Восстание 1863 г. Январское; патриотические ювелирные изделия; патриотизм XIX в.; национальная символика

Резюме

В статье обсуждаются три группы украшений, популярных среди тогдашнего общества. Первой из них являются черные ювелирные изделия – специфические изделия национальных ремесленников, изделия траурного характера, отражающие настроение, существующее среди поляков. Вторая группа – это патриотические украшения, которые носили в период Январского восстания, а последняя группа – это ювелирные изделия, которые носили после провала порыва, отсылающие к его символике и следующим годовщинам. В статье, представляющей собой наследие одной из частей циклической выставки «Галерея Одного Объектива», описывается также – употребляемая золотильщиками, ювелирами и любителями – символика, которая была необходимой частью уникального явления, каким несомненно являлись патриотические ювелирные изделия.